

14. YÜZYILDA ÜNLÜ ARAP FİLOLOG EBÜ HAYYÂN'IN BİLGİSİ DAHİLİNDEKİ TÜRK DÜNYASI*

A. MELEK ÖZYETGİN"

Özet: Ünlü Arap filolog Ebü Hayyân 1312'de yazdığı önemli eseri Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk'te zengin ve orijinal bir dil malzemesi ortaya koymuştur. Onun eserinin sözcük varlığında yer alan çeşitli Türk boy ve kavim adlarıyla ilgili önemli kayıtlar onun Türk dünyası hakkındaki zengin bilgisini göstermektedir. Bu yazıda Kitâbu'l-İdrâk'teki Türk dünyası ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Ebü Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Kıpçak, Türkmen, adbilimi.

Abstract: The famous Arab filolog Ebü Hayyân, brought up a rich and original Turkish Language material in his important work Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk which was written in 1312. Important informations concern with the names of Turkish tribes and groups in the vocabulary of his work, shows his deep knowledge about Turkish world. in this article, Turkish world that took part in the Kitâbu 'l-İdrâk will be held.

Keywords: Ebü Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Qipchaq, Türkmen, onomastics.

Kâşgarlı Mahmut'tan sonra Türk sözlükçülüğünün ve gramerciliğinin en önemli temsilcisi sayılan İspanya-Gırnata doğumlu (1256-1344) ünlü Arap filolog *Ebü Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf b. 'Hayyân al-Gırnatî* (*al-Endulusîymn Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* adlı önemli eseri, onun Türk diline olan kesin hâkimiyetini göstermesi yanında, Genel Türklüğe ait bilgisinin, sahip olduğu yüksek ilmi-entelektüel düzeye yaraşır şekilde, oldukça geniş olduğunu da kanıtlamaktadır.

Ebü Hayyân'ın bilgisi dahilindeki Türk dünyasının sadece yaşadığı Memlûk-Kıpçak sahasındaki varlıkla sınırlı kalmadığını gösteren, geniş bir

*Bu yazı A.Ü. DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenen Cumhuriyetin 80. Yılı Kutlama Etkinlikleri çerçevesinde Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumunda (Ankara, 18 Aralık 2003) bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

coğrafi alana dağılan çeşitli Türk boylarına ait kayıtlar, eserin genelinde dikkati çekmektedir. Bu bildiriye, 14. yüzyıl'da Ebü Hayyân'ın bilgi süzgecinden geçerek şekillenen *Kitâbu'l-İdrâk'teki* Türk dünyasının sınırları, Türk boy ve kavim adları ile ilgili kayıtlar esasında, dönemin siyasî, sosyal ve coğrafi dünyasındaki konumları temelinde, tarihsel ve dilsel derinlik verilerek incelenmeye çalışılacaktır.

I. Ebü Hayyân ve *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*'in yazıldığı sosyal ve kültürel çevre

Ebü Hayyân 1312 yılında Mısır'da tamamladığı *Kitâbu'l-İdrâk'ın* ön sözünde "Bu kitabı yazmaktan amacım Türk dilinin büyük bir kısmını lügat, sarf ve nahiv bakımından kaydetmektir"¹ diyerek bölgenin daha önce birçok müellif tarafından farklı terimlerle adlandırılan dil durumunu standart şekliyle, sadece 'Türkî' (Türk dili) olarak ortaya koymuştur. Karma dil yapısı aksettiren bir bölgede, gelişmekte olan dile standart bir yapı kazandırmaya yönelik bir tavır olarak değerlendirebileceğimiz bu ifade, Ebü Hayyân'ın Türklüğe ve Türk diline bilimsel bakış açısını da ortaya koymaktadır. Ebü Hayyân eserinde Mısır'da konuşulan edebî Türk dilini verme çabasında olmuş, bölgedeki diyalektal farklılıkları kimi zaman gramer ve sözlük kısmında 'Kıpçak' ve 'Türkmen' kayıtları düşerek ortaya koymuştur.

Devrinin en büyük gramer bilginlerinden biri olan Ebü Hayyân'ın Türkçe için yazdığı bu eser genel Arap gramer teorilerinden farklı bir çizgide durmaktadır. Eser sadece Mısır'daki yönetici sınıfın dilinin anlaşılması için pratik gayelerle yazılmış bir kitap olmaktan çok, bilimsel bir yaklaşımla teorik amaçla kaleme alınmış bir eserdir. İtalyan Arabist Giuliano Lancioni Ebü Hayyân gibi meşhur bir dil âliminin Türkçeye bu denli ilgi duyup, böyle bir eser ortaya koymasında, dönemin hâkimi Türklerin diline olan merakın yeterli bir sebep olamayacağını, bunun daha başka nedenleri barındırdığını ifade etmektedir².

Ön Asya'da köklü bir medeniyet kuran ve bölgenin İslâm dünyasında parlak bir yer edinmesini sağlayan Memlûk Türkleri, Arap toplumu içinde büyük ölçüde kabul görmüş, hatta takdir edilmiştir. Bununla birlikte Arap üst tabakasından, bir kısım ulema içinde Türklüğü hor gören, Memlûk

¹ Ahmet Caferoğlu, *Abû Hayyân, Kitâb al-idrâk li lisân al-Alrâk*, İstanbul 1931, s. 5-6.

² Giuliano Lancioni "Rhetoric and Ideology in Abû Hayyân's Kitâb Al-İdrâk", *The Arabist Budapest Studies in Arabic* 17, Budapest 1996 (Proceeding of the Colloquium on logos. Ethos. Mythos in the Middle East & North Africa), s. 106.

hükümdarlarını halifelik konusundaki meşruiyet açısından onaylamayan tutumlar baş göstermiştir. Memlûk idaresinin bu olumsuz tutuma karşı, mutlak hâkimiyetleriyle yükselen dinî misyonlarına meşru bir yön verme ve diğer tarafta Türk ve Türk kültürüne daha pozitif bir imaj sağlama amacıyla alternatif bir ideoloji gerçekleştirilmeye çalışıldı. Ebü Hayyân'ın Mısır'da bulunduğu dönemin Türk hükümdarı Muḥammed b. Kalâvün en-Nâşir, yönetiminde, siyaset kültürel ağırlıklı bir şekilde, bu amaçla yeniden yapılandırdı. Memlûklerin dinî ideolojisi ünlü âlim ve siyasetçi İbn Teymiyye'nin reform hareketleri ile yeniden şekillendi³. Ebü Hayyân, Sultan Muhammed en-Nâşir'in yanında yer alan ve onu pekçok yönden destekleyen İbn Teymiyye'ye bir dönem yardımcılık yapmış, dolayısıyla bu kültür politikası içinde yer almıştır. Lancioni, Ebü Hayyân'ın eseri *İdrâk'i* bu siyasetin bir ürünü olarak görmekte ve değerlendirmektedir. Ona göre bu eser Ebü Hayyân'ın bir başansı olması yanında dolaylı olarak Memlûk kültür politikasının da başarısıdır, Türk karşıtlığı yapan, Türklüğü küçümseyen Arap ulemaya karşılık bir cevaptır⁴.

Ebü Hayyân eserinin özellikle gramer kısmında Türkçe için yaptığı bütün tanımları ince bir şekilde Arapçanın nahiv ve tasrif kurallarına uydurmuştur. İki dilin oldukça farklı olan yapılarına rağmen yeni kategoriler yaratmamıştır. Bu bir anlamda Türkçenin Arapçayla aynı ifade gücüne sahip olduğunu, Türkçenin Arapça ile boy ölçüşebilecek kadar zengin ve işlek bir dil olduğunu ispat anlamına geliyordu⁵.

Ayrıca eserin sözlük kısmında geçen kelime kadrosunun, alanda yazılmış diğer Memlûk sözlüklerinden farklı olarak Türklüğe ait zengin kültür kelimelerini banndırması da bu görüşü destekleyen delillerdendir. Kabulde tereddüt göstermeyeceğimiz bu özellikler *İdrâk'i* gerek Türk gramerciliğinde, gerekse Arap gramerciliği içinde özellikli bir yere koymaktadır. Eserin arka plânında yatan bu ideoloji, Ebü Hayyân'ın Türklüğe bakış ve değerlendiriş kriterlerini de şekillendirmiş, doğal olarak orijinal bir başarıya ulaşmasını da sağlamıştır.

14. yüzyılda Memlûk devletinin siyasî coğrafyasını Mısır, Şam (Suriye), Arabistan'ın bir bölümü ile Anadolu'nun güney bölgesi oluşturmaktaydı. Devletin başkenti Kahire, Bağdat'tan sonra devrin en önemli kültür ve ilim

³ Giuliano Lancioni, a.g.m., s. 113-114.

⁴ Giuliano Lancioni, a.g.m., s. 105-119.

⁵ Giuliano Lancioni, a.g.m., s. 115-117; A. Melek Özyetgin, *Ebü Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Eirâk, Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3. Ankara 2001, s. 43-50.

merkezlerinden biriydi. Moğol hücumları sonrasında harap olan Bağdat'ın ardından Kahire, Moğol ve Haçlı tehlikesine karşılık Memlûkler sayesinde gerçekten korunaklı bir yer olmuş, dolayısıyla İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden birçok aydının, bilim adamının ve sanatçının iltifat ettiği yeni bir kültür muhiti olarak parlamaya başlamıştır. Ebü Hayyân'm Mısır'a Kuzey Afrika yoluyla gelişi (1281) bu döneme rastlamaktadır. Mısır sahası etnik açıdan yerli halk Araplar dışında başta Türkler, Çerkesler, Rumlar, Ermeniler, Moğollar, Yahudiler ve Ruslardan oluşan karma bir yapıya sahipti. Memlûklerin bu karma toplumsal yapısı içinde zirvede oturanlar Türkler idi⁶.

Memlûk sahasındaki Türk nüfusta, çoğunluğu Türkmen-Kıpçak boy mensupları oluşturuyordu. Bu etnik yapı, bölgede konuşulan Türkçeyi de etkilemiş, Suriye sahasında çok daha önceden mevcut, yerleşik bir konuma sahip Türkmence bu alanda, belirli bir dönemden sonra hâkim dil durumuna geçen Kıpçak Türkçesi içinde alt katman olarak kalmıştır. Bu sahada Türkmenceye karşı Kıpçak Türkçesinin ön plâna çıkması bir anlamda Kıpçakların sosyal ve siyasî nüfuzlarının ağır basması neticesinde olmuştur. Ayrıca asıl yerleri olan Deşt-i Kıpçak ile sürdürülen ticarî, sosyal ve kültürel ilişkiler ve bu sahaya verilen destek de bu gelişmede önemli rol oynamıştır. Bununla birlikte Kıpçak ve Türkmenler o devirde bir arada yaşıyor ve dil kontakta temelinde bölgenin standart dil yapısını oluşturuyorlardı. Biz *Kitâbu'l-İdrâk*'teki fiil malzemesi temelinde hazırladığımız karşılaştırmalı gramer çalışmamızda, bu bölgedeki Kıpçak-Türkmen etkileşimini gerek leksikal gerekse gramatikal açıdan ele alarak incelemiş, dilsel tanıklara dayalı olarak her iki boyun o coğrafyadaki sosyal ve kültürel etkileşimini ortaya koymaya ve o bölgenin standart Türkçe dil yapısını belirlemeye çalışmıştık⁷. İncelememizin devamı niteliğindeki *Kitâbu'l-İdrâk*'in isimle ilgili malzemesi de aynı bilimsel yöntemle tarafımızdan hazırlanmaktadır. *Kitâbu'l-İdrâk*'m isimle ilgili malzemesi, ilk çalışmamızda ortaya koyduğumuz Türkmen-Kıpçak etkileşimini destekleyecek ve tanımlayacak çok daha geniş ve zengin bir malzeme olması bakımından büyük önem taşımaktadır.

⁶ Nejat Gürkan, *Arap Edebiyatında Memlûkler (Moğollar) Dönemi (656/1258-923/1517)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İsparta 2000, 15-16, 22.

⁷ A. Melek Özyetgin, *Ebü Hayyan, Kitâbu'l-İdrâk ti Lisâni'l-Etrâk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara 2001.

II. *Kitâbu'l-İdrâk ti Lisâni'l-Etrâk'te* geçen Türk boy ve kabile adlarına genel bakış

Söz konusu bu isim malzemesi içinde geçen, Türk boylarına, uzak Türk coğrafyalarına ait kayıtlar dikkat çekicidir. Diğer Memlûk-Kıpçak sözlüklerinde yer almayan bu tür kayıtlar, Ebü Hayyân'ın Genel Türklük ile olan çok yönlü temasının boyutlarını yansıtmaktadır. Söz konusu kayıtlar, o dönemin Türk coğrafyasının ana hatlarını ve terminolojisini, en azından 14. yüzyıldaki kullanımıyla belirlemek açısından önemli birer tanık durumundadır. İslâm sonrası Türk boylarının coğrafyasına dair ilk bilgileri Kâşgarlı Mahmut'un D/M«'ından ediniyoruz. Kâşgarlı Mahmut geniş Türk coğrafyasında yaptığı seyahatlerin sonucunda edindiği zengin bilgi birikimiyle, 11. yüzyıl Türk dünyasının sınırlarını bize çizmiş, söz konusu boyların genel durumlarına ve ilgili dil malzemesine *Dîvân*'ında yer vermiştir⁸. Gerek düzenlenme şekli gerekse içerdiği dil malzemesinin önemi bakımından Kâşgarlı'nın *Dîvân*'ı ile Ebü Hayyân'ın *Kitâbu'l-İdrâk*'ini karşılaştırabiliriz.

Kitâbu'l-İdrâk'te geçen Türk etnonim ve toponimleriyle ilgili kayıtlar eserde iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kayıtların bir kısmı için eserin sözlük kısmında madde başı yapılmış ve kısa tanımlar verilmiştir. Örneğin sözlükte *tokşoba* için "Kapçaklardan bir kabile, boy" (V21b15) (Ar. *kabiletun mina'l-kıpçaki*) açıklaması yer alır. *İdrâk'te* boy adları Ar. *kabile* kelimesiyle karşılanmıştır.⁹ İkinci tür kayıtlar ise eserin sözlük ve gramer kısmındaki leksik ve gramatikal birimlere, ait olduğu lehçe yapısının belirlenmesi için düşünülen kayıtlardır. Örneğin *ıavut* (V25b9) kelimesinin anlamı "Kıpçaklarda kavrulmuş buğday" olarak geçer. Genellikle kelimelere

⁸ Besim Atalay, *Divanii Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985. Kâşgarlı Mahmut eserinde Türklerin, onu yerleşik, onu konar-goçer olmak üzere 20 boydan oluştuğunu söylemektedir: Bu Türk boylarını coğrafi esaslara göre şu şekilde sıralıyor: *Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgurt, Basmtl, Kay, Yabagu, Tatar, Kırgız, Çigil, Tiasi, Yağma, Ograk, Çaruk, Çömül, Uygur, Tan gut, Xıtay, Tavgaç* (DLT I: 28).

⁹ Kâşgarlı Mahmut'un sözlüğünde çeşitli kavim ve boy grupları için Arapça *kabile, câ, bapı* ve *ıavm* gibi kelimeleri kullanılmıştır. *Dîvân'da* bu kelimelerin Türkçe karşılığı olabilecek terimler yer almamaktadır. Kâşgarlı'da altboy (subtribe) için Ar. *baht* kelimesi kullanılmıştır. Kâşgarlı Oğuzları 22 bölük (Ar. *baht*) olarak tasnif ediyor: *Kınık, Kayıg, Bayımdur, Yewd - ewa, Salgır, Afşar, Begüli, Bügdüz, Bayat, Yazgır, aymür, kara bölük, alka bölük, İğdir, üregir ~ yüregir, Tutirka, üla yondlug, Tôger, beçenek, çuvuldar, çepui, Çaruklug. Dîvân'da*. 22 boydan beşi madde başı olarak özel kayıtlarla Oğuz alt grubu (Ar. *kabile mine'l-guzziya*) olarak geçiyor. Bunlar: *Bayat, beçenek, çaruklug, Kayıg* ve *Yewa*. Bkz. Robert Dankoff "Kâşgarî on the Tribal and Kinship Organization of Turks", *Archivum Ottomanicum*, IV (1972), s. 30-32.

düşülen kayıtlar bölgenin diyalektal yapısını gösteren 'Kıpçak' ve 'Türkmen' kayıtlardır.

Ebü Hayyân sözlüğünde boy teşkilâtında üst kimlik olan *Türk* (V12a21) kelimesi madde başı olarak "Araplardan başka birisi olup aynı dilin sahibi" (Ar. *kabilâtun minâ'l-'âcam vci hum ahl-i hâzâ'l-lisâni*) anlamıyla geçmektedir¹⁰.

ILI *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk'te* geçen Türkmen boy adları

Sözlükte madde başı olarak geçen bir diğer etnonim, Memlûk sahasının Kıpçaklardan önce asıl nüfus yoğunluğunu oluşturan Türkmen ve Türkmen altboy gruplarıyla ilgili kayıtlardır. "Türk kavimlerinden birisi" (Ar. *Kabileton mine'I 'acem izan*) şeklinde zikredilen *Türkmen* (V12a21) etnonimi yanında, tarih literatüründe bir dönemden sonra bir arada, aynı anlamda zikredilmeğe başlanan *Oğuz* etnonimi de *İdrâk'te* madde başı olarak geçmektedir. Oğuzlar genel olarak *Türkmen* adıyla kaynaklarda geçmiş ve tarihî alanda bu adla tanınmışlardır. Köprülü'nün Oğuzlann Müslüman olan gruplarına *Türkmen* adının verildiği görüşü genel kabul görmüş, Kâşgarlı Mahmut'un eserinde de Türkmen ve Oğuz adı çok yerde bir arada kaydedilmiştir¹¹. Ebü Hayyân'ın *Oğuz* (V5b13) boy adı için sözlükte verdiği "Yafes'ten sonra Türklerin büyük babasıdır" (Ar. *Ebu'l-Türku'l-kebir bade'l-yâfes*) tanımı dikkat çekicidir. Burada Türk soyu ile ilgili efsanelere atıf yapılmıştır. Tevrat'ta mevcut rivayetlerle Türk soyunun Nuh Peygamber'in oğlu olan Yafes'ten geldiği söylenir¹². Bununla ilgili olarak Kâşgarlı Mahmut'un *Dîvân'mda* da bilgiler vardır: "Türkler aslında 20 boydur, Bunların hepsi -tanrı kutsal kılıcı- Yalavaç Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu Türk'e dek ulaşır" (DLT I 28). Türklerin Müslüman olmaları dolayısıyla soy kütüklerini İslâmî köklere bağlamaları gayet doğal idi.

¹⁰ Bölgede Türk olmayanlar için kullanılan bazı tabirler de *Kitâbu'l-İdrâk'te* dikkati çekmektedir. Buna göre Türkler birlikte yaşadıkları yerli halka *Tat* (V20b8) "köylü, Fellalı (Arap ve Fars)" adını vermekteler. Kâşgali Mahmut'ta *Tat* "tat, yabancı, Müslüman olmayan; Uygur (Toxsi ve Yağma dillerince); Farşlı, acem, Farsça konuşan" olarak kayıtlıdır (DLT I 36). Bu kelimeyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Edmond Schütz "The Tat People in the Crimea", *Açta Orientalia Academiae Scientiarum*, XXXI (1), 1977, 77-106. Yine aynı şekilde Türklerin kendi aralarında yaşayan fakat Türk asıllı olmayanlar *yavı* olarak adlandırılmıştır. *Kitâbu'l-İdrâk'te yavı* (V33a13) kelimesi "aslı itibarıyla Türk olmayan, ancak Türkler arasına katılanlar" anlamında geçer.

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen adı, manası ve mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, Haz. J. Eckmann, Ağâh Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1958, 127-128.

¹² Ahmet Suphi Fırat "Yâfes", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1986, s. 333.

Oğuznamelere dayanan Ebu'l-gazi Bahadır Han, Türklerin şeceresini Nuh Peygamber ile Yafes'in neslinden başlatır¹³.

Kitâbu'l-İdrâk'te Türkmen (Oğuz) boy teşkilâtına ait iki etnonim geçmektedir: Bunlardan ilki **Kınık** (V25a4) "Türkmen kabilesinden bir isim" (Ar. *kabiletü'n mine'l-Türkmen*)'dir. Sadece bu boy isminde 'Türkmen' kabilesinden olduğu kaydı vardır. *Kınık* boy adı Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde 22 Oğuz bölüğünden biri olarak geçmektedir (DLT I 55). Selçuklu Hanedanının çıktığı boy olan Kınık boyu 13. yüzyılda Ön Asya'da Suriye (Halep) Türkmenleri arasında kalabalık bir topluluk oluşturuyordu. Buradaki Türkmen topluluğunun Üç-ok kolunu, başlıca Kınık, Yüreğir, Bayındır ve Salurlar oluşturuyordu. Bu Üç-oklar Memlûk ordusunun yanında Çukurova'nın fethine katılmış ve orada yurt tutmuşlardı¹⁴.

Sözlükte Oğuz-Türkmen boy teşkilâtı içinde geçen ikinci kayıt "Türklerden bir kabile" karşılığı ile verilen *Çepni'dir* (V13b1) (Ar. *kabiletü'n mine'l-Türk*). Kâşgarlı Mahmud'un 22 Oğuz bölüğü içinde *Çepni* geçmektedir (DLT I 58). Anadolu'nun fethinde ve iskânında önemli rol oynayan Çepniler 14. yüzyılda ünlü tarihçi Reşidüddin'in *Cami'üt-tevarih'inde* de geçmektedir. Reşidüddin Çepnileri Üçokların dördüncü boyu olarak gösterir. Çepnilerin Anadolu ve Ön Asya coğrafyasında oldukça geniş bir alanda yaşadıkları dikkati çeker. Çepnilerin bir kısmı Uzun Hasan zamanında Akkoyunluların hizmetine girmiştir. Yine 14. yüzyılda Halep Türkmenleri arasında Çepni boyuna mensup oymaklar, topluluklar yaşıyordu. 16. yüzyılda Anadolu'nun birçok yerinde Çepni oymakları bulunuyordu.¹⁵

Ebü Hayyân'ın *İdrâk'te* verdiği bu Türkmen boylarının her iki kolunun da Ön Asya'da, özellikle Suriye bölgesinde yerleşmiş, ayrıca Memlûkler ile ilişkisi olan Türkmen toplulukları olduğu dikkati çekiyor. Sözlükte sadece bu iki Türkmen boyunun geçmesi, Kınık ve Çepnilerin Mısır-Suriye bölgesindeki Türkmen nüfus içinde sayıca yoğun bir bölük oluşturmasıyla, ayrıca Anadolu ve Ön Asya tarihindeki önemli rolleri ile ilişkili olmalıdır.

Bunun dışında *İdrâk'te*. 'Türkmence' kaydı sıkça geçmektedir. Mısır'daki genel Türkçenin diyalektal yapısı içindeki Türkmence unsurlar *Kitâbu'l-*

¹³ Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993: s. 373.

¹⁴ Faruk Sümer, *Tarihleri-Boy Teşkilatı, Destanları, Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.. İstanbul 1999, s. 356-359.

¹⁵ Faruk Sümer, a.g.e., s. 322-332, ayrıca bkz. Faruk Sümer, *Çepniler*, İstanbul 1993.

İdrâk'in hem sözlük hem de gramer kısmında büyük ölçüde 'Türkmence' kaydıyla verilmiştir.

Ebû Hayyân'ın bilgisi dahilindeki bir diğer Oğuz-Türkmen sahası olan Anadolu ile ilgili kayıtlar da *İdrâk'le*, geçmektedir. Siyasî anlamda Anadolu Selçukluları özellikle Moğol (İlhanlı) tehlikesine karşılık, Memlûkler ile dayanışma içinde idi. Anadolu ayrıca bazı köle ticaret yollarının önemli kesişme noktalarındandı. Kırım sahillerinden satın alınan köleler Sinop ve Samsun limanlarına getirilip, oradan da Anadolu'da Sivas, Kayseri, Suriye'de Halep ve diğer şehirlerde satılıyordu¹⁶. Doğrudan *Anadolu* veya o dönemdeki adıyla *Rum* için madde başı kayıt bulunmamakla birlikte sözlükte geçen iki kelimedede *Rûm* (Anadolu) kaydı yer almaktadır. Örneğin *kıy*- "Rum üslûbunda dikiş dikmek" (V26a2) (Ar. hâ|a hiyâta rümiyye) ile *yubunlu bazarı* "Rumların Yubunlu adlı yerde kırdâ kurulan panayır, kırk gün sürer" (V30b9,10) kelimelerinde Anadolu'nun eski ismi olan '*Rûm*' kelimesi geçmektedir. Özellikle *İdrâk'te* *yubunlu* şeklinde geçen bu pazar hakkındaki ilk bilgileri 13. yüzyıl tarihçisi El-Kazvinî vermektedir. Tarihî kaynaklarda *Yabanlu*¹⁷ olarak kayıtlı, uluslar arası bir ticaret fuarı olan bu teşkilât, Anadolu'da her yıl baharın başında kurulur ve 40 gün sürerdi. Uluslar arası nitelikteki bu pazara batıdan ve doğudan gelen birçok tüccar katılırdı. Türk ve Rum kölelerin de bulunduğu bu pazar muhtemelen köle ticaretinin de en işlek noktalarından biri idi. Anadolu'da Sivas'ta ve Yabunlu pazarında satılan Kıpçak asıllı köleler Bağdat Halifelîğinin, Eyyubîlerin ve bölgedeki diğer devletlerin hassa askerlerini oluşturmuştur¹⁸.

Yine sözlükte Batı Türklüğünün coğrafyasında yer alan *balkan* (VIIb22) "Türk dağı" kaydı da *İdrâk'in* toponimi malzemesi içinde dikkati çekmektedir.

II.2 *KUâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk'te* geçen Kıpçak boy adları

Orta Asya'da Moğollar ile değişen siyasî ve idarî düzen nedeniyle, Kıpçak Türklerinin büyük kısmının daha iyi maddî şartlar için Mısır-Suriye sahalarına paralı asker olarak geldikleri veya getirildikleri görülür. Kıpçaklar Memlûk sahasında gerek siyasî gerekse dil açısından en etkin ve nüfuzlu Türk boyu olmakla birlikte bu devirdeki dilin adlandırılmasında, 'Kıpçak'

¹⁶ Abdülkadir Yuvalı "XIII. Yüzyılda Ön Asya'daki Siyasî Bloklama", *Türk Kültürü*, Yıl: XXIII, Sayı: 262, s. 117.

¹⁷ Bkz. G. Doerfer, TMEN, IV, s. 136.

¹⁸ Faruk Sümer. *Yabanin Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, s. 1-24.

doğrudan dil terimi olarak kullanılmamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Kıpçak terimi *Kitâbu'l-İdrâk'te* az sayıda diyalektolojik malzemeye kayıt olarak düşülmüştür¹⁹. Memlûk-Kıpçak sözlükleri içinde sadece *Bidğatu'l-muştak fi lügâti't-Türk ve'l-kıfçak* adlı eserin isminde 'Kıpçak' terimi geçmektedir. Bununla birlikte Memlûk sahasının Türk kimliği içinde en ön plânda gelen Türk boyu Kıpçaklar idi. Tarihî Kıpçak coğrafyasının Ön Asya'daki kolunu oluşturan Memlûk-Kıpçaklan döneme siyasî ve kültürel açıdan damgasını vurmuştur.

En eski Uygur Kağanlığı döneminde İl Tutmuş Bilge Kağan yazıtında, Runik harfli bir yazıtta tespit edilen²⁰ 'Kıpçak' adı 11. yüzyıldan itibaren Kumanlarla birlikte Kıpçak-Kuman olmak üzere büyük bir kavmî birlik oluşturarak orta dönem Türk ve dünya siyasetinde ve kültüründe önemli roller oynadı. Büyük bir birlik oluşturan Kıpçak-Kuman boy teşkilâtının etnik menşei, tam olarak hangi boylardan oluştuğu konusu hâlâ tartışmalı bir alandır²¹. Boy adlarının etimolojileri de problemlidir. Tarihî kaynaklar Kıpçak boy birliğine giren etnonimleri farklı farklı saymaktadır. Bu açıdan *Kitâbu'l-İdrâk'te* geçen Kıpçak boy adlarına dair kayıtlar önem taşır.

Ebü Hayyân'ın çağdaşı 14. Yüzyılın İslâm tarihçilerinden Dimeşki Altın Ordu topraklarındaki Kıpçak boy adlarını sıralayarak onlann hepsinin Türk olduğunu zikretmektedir²²: *Tokus-oba, Yet-oba, Boruç-oğlu, Bergü, Kangaroğlu, Ançoğlu, Duna, Kara-Baroğlu, Çur-Tan, Kara Börklü, Kotan, Barak, Yimek, Borlu, İleris, Tok, Kumandur, Berendi, Beçene, Uzun, As (Az).*

Kâşgarlı Mahmut'un *Dîvânında*, Türk boylan içinde ağırlıklı olarak Oğuz boy teşkilâtına yer verilmiştir. *Divân'da* Kıpçak boy adı sıkça geçmekle (DLT I, 9, 28) birlikte, Kıpçak altboy teşkilâtı ile ilgili atflar yer

¹⁹ *Kitâbu'l-İdrâk'teki* Türkmençe ve Kıpçakça unsurlar için bkz. A.Melek Özyetgin, *Ebü Hayyân, Khâbit'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fil: Tarihi-Karşılaştırmah Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara 2001, s. 286-291.

²⁰ P. Golden "Kıpçak Kabilelerinin Menşeiine Yeni Bir Bakış", Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1988, Türk Dil Kurumu Yayınlan, Ankara 1996, s. 48; S.G. Klyastorniy "Kıpçaki v runičeskih pamyatnikah", *Turcologica* 1986, Leningrad, s. 153-164. Kıpçak ve Kuman adlarının İslâm ve diğer yabancı kaynaklarında ilk geçtiği yerler için bkz. O. Pritsak, "The Polovcians and Rus", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II (1982), s. 321-

324.

²¹ P. Golden, a.g.m.. s. 47-51.

²² L. Râsonyi, *Tarikte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınlan, Ankara 1988, s. 145; Z. Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981. s. 163; F. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992. s. 91-92.

almamaktadır. Bununla birlikte D;Vâ«daki diyalektolojik dil malzemesi içinde 'Kıpçakça' kaydıyla geçen dil malzemesi bulunmaktadır.

Kıpçak boy teşkilâtı üzerine birçok çalışması olan Peter Golden, Arap, Türk, Bizans, Rus ve Çin kaynaklarında geçen Kıpçak boy adlarını şu şekilde sınıflandırmaktadır²³: *Altunopa, Arslanopa, Ay-apa/Ay-opa, Badaç(?), Barat/Beret/Barak (?), Bayawut, Burçoğlı, B.zânkî/ B.zângî, Çağrag /Çağrat /Çoğrak/Çoğrat/Çokrat, Çenegrepa, Çitey (oğlı), Çirtan/Çortan/Ozur Çortan, Durut/Dört/Dürüt/Dörüt (?), Encoğlı/Ilancuklı (?), It-Oba/Yete-oba, Kitanopa, Knn (?), Küçeba/Küçoba, Küçet, Kor (?), Kara Börklli, Kol-oba / Kul-oba, Kumngû/Kumanlu < Kuman(?), Kongur-oğlı, Mekrüti / Mekrüte / Mekürti/Mekürte ~ Bekrüti/Bekrüte/ Bekürti/ Bekürte, Mingüzoğlı, Orungkut, Ölberli(g)/Ölperli(g), Ören/Uran, Peçene, Tarew (?), Tarğıl, Terter/Teriter-oba, Toksoba/Toğsoba, Tağ Başkurt, Ulaşoğlı, Urus-oba, Yemek/Yimek, Yuğur.*

P. Golden bu çalışmasında Ebü Hayyân'ın *Kitâbu'l-İdrâk*'te geçen boy kayıtlarının bir kısmını göz önüne almıştır. Ancak Golden'in yazısında yer almayan iki Kıpçak boy adı *Barlı* ve *Yatba* (< *yeti oba* ~ *Itoba*) *Kitâbu'l-İdrâk*'te kayıtlıdır. *Barlı* ve *Toksoba* boylan Rus Kaynaklarında Vahşi Kuman birliğine dâhil, aynı grup içinde yer alan ve İbni Haldun'in Tatar menşeli olarak değerlendirdiği iki boydur²⁴.

Kitâbu'l-İdrâk'e geçen Kıpçak boy adlarının başında Kİ *pkşoba* (V21b15) TwQ-ŞwBa' (Ar. *kabilenin minâ'l-kıpçakî*); (D29b6) TwQŞaBa' (Ar. *kabileton minâ'l-tatari al-kıpçaki*) "Kıpçaklardan bir kabile" (CAFEROĞLU 1931: 106) gelmektedir. Kİ'in her iki nüshasında kelimenin imlâsında ve verilen Arapça karşılığında farklılık olduğu dikkati çekiyor. Kİ'in D nüshasında *pkşaba* şeklinde geçen boy adı için "Krpçak-Tatarlardan bir boydur" açıklaması verilmiştir. Sözlükte madde başı olarak geçen bu kayıtlar dışında, Kİ'te *otuv* (~ *otruv*) (V5a16,17) "Toksoba kabilesinde ada demektir" (CAFEROĞLU 1931: 64) maddesinde de *pkşoba* kaydı yer almaktadır²⁵.

²³ P. Golden, "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 9 (1995-1997), 99-122, ayrıca bkz. "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış", *Uluslar Arası Türk Dil Kongresi 1988*, TDK Yay. Ankara 1996. s. 47-63.

²⁴ P. Golden, "Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VI (1986) 1988, s. 22.

²⁵ A. Melek Özyetgin, *Ebü Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li üsâni'l-Etrâk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara 2001, s. 293-294.

Tarihî kaynaklara bakıldığında *tokşoba* etnoniminin çeşitli şekillerde geçtiği görülür. Rus kroniklerinde bu isim *Toksobiçi*, Arapça kaynaklarda ise el-Dimeşki ve İbn Haldun'da (ل...;(-) (ل...;L) *tokşoba* olarak geçmektedir. Ruslar tarafından "Vahşi Kumanlar" olarak adlandırılan alt konfederasyonun üstün boylarından biri olarak tarihte geçen *tokşoba* Türk boyunun yaşadığı topraklar Don nehrinin kıyılarından Harezmi bölgesi bozkırlarına kadar uzanmaktaydı. *Tokşoba* Başkurt ve Kazak boylarının arasında yaşarken de aynı ad ile anılıyorlardı. İbn Haldun *tokşoba* boyunu Tatar menşeli bir boy olarak değerlendirmiştir. Bu boy adına bugün Tatar ve Başkurtlar arasında rastlanmaktadır.²⁶ Memlûk-Kıpçak sahasında çok sayıda *tokşoba* boyundan kişilerin yaşadığı kaynaklarda geçmektedir²⁷. Bu etnonim üzerine birkaç etimoloji denemesi de vardır²⁸. Bunlardan birincisi Batı Türklüğünde daha çok Çiğil boyu ile birbirine yakın olan *tuhsı* boyu ile *oba* kelimesinin birleşmesinden oluştuğuna dair olan görüştür: *tuhsı-oba*. Bir diğer görüş Tü. *tokuz/tokus+oba* > *tokusoba* "Dokuz boyun birliği" şeklindedir. Kelime Mo. *toğusu(n)* "toz = tozlu steplerin boyu" ile de ilişkilendirilmiştir. Ancak kelimenin teşkilinde yer alan *oba*²⁹ kelimesiyle kurulmuş diğer boy adları (*Yeti-oba*, *Urusoba*, *Altunopa*) da göz önüne alındığında kelimenin etimolojisi ile ilgili ikinci görüş daha doğru gözükmektedir.

Vahşi Kumanlar ilk olarak Rus, Kiev kroniklerinde (12. yüzyıl) geçiyorlar. Vahşi Kumanlar herbiri iki tarafta 4 boydan oluşmaktadır. Onların göçebe gelenekleri hakkında dolaylı kanallardan bilgilere sahibiz. Hem *Tertter-oba* (En yüksek rütbe, derece). Proto-Mongol (Qay)'ın gelişine kadar Kıpçak Türkleri arasında yönetici klan idi) hem de *Yetebiçi* (Yete-oba) Don nehri, Kırım ve Kafkasya ile bağlantılı idi. *Toksobiçi* (Toks-oba) ve *Kolobiçi* (Ko(t)l-oba) ise muhtemelen aşağı Volga bölgesinde yerleşikti. Boy grupları içinde *Tertter-oba* (Köten Han'ın ait olduğu boy) ile Toks-oba arasındaki rekabete dair delil vardır. Bu rekabet Mısır'da (1333) Arap tarihçi an-Nuvayrî tarafından anlatılmaktadır³⁰.

²⁶ P. Golden, "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs", *Archivum Eumisiae Medii Aevi*, 9 (1995-1997), s. 119-120., A. Melek Özyetgin, a.g.e., s. 293-294.

²⁷ L. Rasonyi, "Kuman Özel Adları", Türk Kültürü Araştırmaları, III-IV (1966-1969), s. 132; J. Sauvaget, "Noms et Sumoms de Mamelouks", *Journal Asiatique*, t. CCXXXVIII, 1950. s. 51."

²⁸ P. Golden, a. g. m., s. 120.

²⁹ Bkz. Abdülkadir İnan " 'Oba' ve 'obo' Sözcükleri Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yayınları Ankara 1987, s. 614-616.

³⁰ O. Pritsak, "The Polovicians and Rus", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II (1982), s. 375-376.

Sözlükte geçen bir diğer kayıt Kİ *barlı* (V9b7; D13a19) BaR-LyY (Ar. *kābiletun mina'l-kıpcaki*) "Kıpçak kabilelerinden biri" (CAFEROĞLU 1931: 15). İslâm tarihçisi Dimeşkî'nin 14. yüzyıldaki Kıpçak boylan için verdiği kayıtlar arasında *barlı* boyu da geçmektedir. Kıpçak-Kuman boylan üzerine olan çalışmasında P. Golden *Kitâbu'l-İdrâk'le* geçen bu kaydı *Ölberli(g)* boy adı ile birleştirmiştir. Ancak Kİ'in her iki nüshasında da kelimenin Arap harfli imlâsı *barlı* şeklinde okutmaktadır. P. Golden, bazı Arap İslâm yazarlarının dJ^1 kelimesinde baştaki JI 'i Arapça el- takısı olarak düşünmekte ve Arap yazısında bu takıyı düşürmekte olduklarını kaydetmektedir. Dolayısıyla Kİ'teki J^ *barlı* kelimesinin imlâsının doğru şeklini ^^Ji olarak kabul etmektedir³¹. Kelimenin Çin kaynaklarında *Yü-li-pai-li*, *Yü-li-pei-li*, Rus kaynaklarında OnnepjnoeBe = *Ölperlü*, Doğu kaynaklarında Curcânî'nin Tabakât-i Nâsırî'de ^^Jl, Nuveyrî'de, İbni Haldun'da J^A\ ve Reşidüddîn'in Cami'ü't-Tevârîh'inde ^J^Ji, Ebü Hayyân'ın Kİ'de de J_^\ şeklinde geçtiğini kaydeder³². Z. Velidî Togan bu boy adının doğru okunuşunu tespitini oldukça zor olduğunu belirtir. Togan en doğru okumanın Ebü Hayyân, Nuveyrî ve Reşiduddin tarafından okunan şekiller olduğunu söyleyerek, boy adını *berli Jj*, veya *berlik dJl* olarak değerlendirir. Togan bu okuyuşu destekleyecek, bu boyun alt kollan olan *ulu-berli J^J* ~ J^ veya *ulu-berlik aJjJ* adlarını da zikretmektedir. Ayrıca Arap harfli imlâ *barlı*, *borlı*, *borlu* şeklinde de okunabildiği gibi, bugün yer ismi olarak geçen *Uluborlu* (< uluğ borluğ ~ borlu), *Keçiborlu* (< küçük borluğ ~ borlu) isimleriyle de ilişkili gözükmektedir³³. Togan bununla birlikte Reşiduddin'deki imlâyı *al-uluberli* olarak okumaktadır. Söz konusu boy 12. yüzyılın başlarında Deşt-i Kıpçak bölgesinde gözükmeye başlayan ve Moğol (Şı-vey ~ Kay) asıllı bir kabile olup, Doğu Kuman birliğinde Vahşi Kumanlara dâhil rehber kabilelerden biri olarak tarihî kayıtlarda geçmektedir. Daha sonra *Ölberli(g)* asıllı gruplar 13. yüzyılda Hindistan'daki Delhi Sultanlığının hâkim tabakası olmuş ve Moğollann hakimiyetindeki

³¹ P. Golden, "Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VI (1986) 1988, s. 13.

³² P. Golden, "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpcaq", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 9 (1995-1997), 116-117 ; aynı yazar, "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış", Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1988, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996, s. 59.

³³ Ahmet-Zeki Velidi (Togan), "On Mubarakshah Ghuri", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, London Institution, V. VI: 1930-32, s. 850-851.

Çin'de de nüfuzlu bir yere sahip olmuşlardır. Kuman-Kıpçak yurtlarındaki yerleri Donets ile Harezmi'nin batı bölgesinde bulunan topraklar olmuştur³⁴.

Kîyatba~yâtba(V30b21,D43a6) YaT-BaA 'ŶL (Ar. *kabîetun minîl-kıpçaki*) "Kıpçaklardan bir kabile" (CAFEROĞLU 1931, 122). En eski tarihî kaynaklarda geçen bu boy adının da imlâsıyla ilgili farklı yazılışlar vardır. *Yatba* - *yetba* < *yeti oba* şeklinde bir birleşikten oluşmuş olmalıdır. Tarihî metinlerde kelime *it-oba* yazımıyla geçmektedir: Mübarekşah'da *IŪ*, Dimeşkî *UŪ*, Nuveyrî'de *LL* (*ULI*) şeklinde kayıtlıdır. Peter Golden bu kayıtların *yet-oba/yete-oba* boy adıyla ilgili olduğunu belirtir³⁵. Golden *Yete-oba* okunuşunun doğru kabul edilmesi durumunda, bu iki şeklin birbirinden ayrılması gerektiğini söylemektedir. Rus vakayinamelerinde *it-oğlı* adlı "Vahşi Kumanlar"dan olmayan alt birlik boy reislerinden biri anılmıştır. Bu alt birliğin Karadeniz ile orta Bug ırmağı boyunca yurtlan olduğu anlaşılmaktadır. İbnî Haldun eserinde *İt-oğlı* adlı bir Kıpçak kabilesi zikretmektedir. İbn Haldun'daki bu kayıt doğruysa Rus kaynaklarındaki *İtoğlı* bir kişi adı olmaktansa *İtoba* birliğinin reisliğini gösteren bir unvan olması mümkündür³⁶. P. Golden Kıpçak boylarına dair yazdığı bu yazıda Ebü Hayyân'ın Kî'teki kaydına yer vermemiştir.

Kî *yemek* "Kıpçaklardan bir kabile" (CAFEROĞLU 1931: 124) (Ar. *kabilet'un-mine'l-kıpçaki*) (98). DLT'de Kâşgarlı *yemek* için "Türklerden bir bölük. Biz bunları Kıpçak olarak görürüz, ancak Kıpçak Türkleri kendilerini farklı kısım olarak sayarlar" (I, 28) diyerek Kıpçak ile Yemek boyunu ayırır (Onun zamanında Kıpçaklar bu boy birliğinin baskın unsuru hâline geldiği için Kimek boy adı artık kullanımda değildir). Yemek yurdu o zamanlar İrtiş nehri civandır³⁷. Rus vakayinamelerinde *Polovtsı Yemyakove* "Yemek kumanları" olarak geçen bu boy adı Dimeşkî tarihinde Kıpçak boylan arasında sayılmaktadır. Kunlann göçlerinden önceki dönemde Kimek kavmi birliğinin reis boyu olduğu anlaşılmaktadır. Yurtlan ise Harzemşahlar devletinin kurulduğu bölgeler olmalıdır.³⁸ 11. yüzyıldan sonra Kimek boy adına rastlanmamaktadır. Yemek boy adından erken İslâm kaynakları

³⁴ P. Golden, a.g.m., s. 59, 117.

³⁵ P. Golden, "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış", Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1988, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996, s. 55-56.

³⁶ P. Golden, a.g.m., s. 56.

³⁷ P. Golden "Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimek ve Yemekler", *Türkler*, C. II, s. 757.

³⁸ P. Golden, a.g.m., s. 62-63.

bahsetmektedir. Yemek asıllı kimseler Abbasî Halifesinin gulâmları (memlûk) arasında bulunmuştur³⁹.

II.3 *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* teki diğer tarihî yer ve boy adları

Kitâbu'l-İdrâk sözlük kısmında madde başı olarak geçen bu boy ve etnik adlandırmaların dışında İdrâk'in yine sözlük kısmında birkaç kelime için düşülen kayıtlar, tarihî Türk coğrafyasının belli başlı yer adları ile tarihî kavim adlarını içermektedir⁴⁰. *Kitâbu'l-İdrâk*'te geçen bu farklı malzeme alanın diğer sözlüklerinde bu kayıtlarla geçmemektedir. Örneğin Kİ *BaYaR* (V12a9) (düzelt: *bayat*) "Uygur ve Türkistan lisanında Allah, İlah". (Bkz. ED 385a, TMEN II, 819). Kİ'te belirtilen *Türkistan*'ı, genel Türklük dünyasını kapsayan bir coğrafi ad olarak değerlendirebiliriz. Tarihçi El-Makrizî'ye göre Kıpçak Türkleri Mısır-Suriye bölgelerine Türkistan'dan geliyordu. Burada kastedilen Türkistan, Altın Ordu sahasını da içine alan Kuzey Harezmi ve Kuzey bozkırları olmalıdır.⁴¹ Yine *Uygur* etnik adından kastedilen Budist Uygur Türkleri olmalıdır. Çünkü Kİ'te yine Uygurca kaydıyla geçen 2. *ıayın* (V22b6) (düzelt-ıtrym) "Uygurlarda din reisi" kelimesinden, burada kastedilen Uygurların Budist Uygurlar olduğunu anlayabiliyoruz. *Toyın* Çince kökenli Budist terminolojiye ait bir kelimedir.

Ebü Hayyân'ın sözlüğünde *Bulgar* etnonimi de *ızı* "Tanrı" (V3b19) maddesi altında bu *İzi* sesinin Eski Türk kelimelerinde bulunmadığını, buna yalnız Bulgar kelimelerinde rastlandığı bilgisi verilerek atf yapıyor. Kİ'te kelime içi ve kelime sonu *İzi* sesinin Bulgarlarda olduğunun belirtilmesi ilgi çekici ve önemlidir. Kİ'in yazıldığı dönemlerde "Bulgar" adı Altın Ordu Hanlığı içinde bir il olarak geçmekteydi. Bir Türk kavmi olarak tarih içinde kurdukları devletler ile yer alan Bulgarların, özellikle İdil-Ural Bulgarlarının dilleri ile ilgili bilgileri 13-14. yüzyıllardan kalma Bulgar mezar taşları vermektedir. Yazıtlar Altın Ordu Hanlığı zamanında ve aynı bölgede yazıldığı için Altın Ordu Türkçesinin de tesirini taşımaktadır. Ebü Hayyân'ın verdiği bu Türkçenin ses tarihine ait bilgi, onun Türkçenin diğer coğrafyalardaki tarihî gelişmelerini bilecek kadar Türk diline hâkim

³⁹ P. Golden "Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimek ve Yemekler", *Türkler*, C. II, s. 762.

⁴⁰ Çalışmanın bu kısmından itibaren verilen kayıtlar ve kelimeler üzerinde, daha önce yayınlanmış olan eserimizde (Özyetgin 2001: 293-296) durulmuştur. Konu bütünlüğünün sağlanması için daha önce işlenmiş ilgili malzemenin özet bilgilerine bu bildiri metni içinde tekrar ana hatlarıyla yer verilmiştir.

⁴¹ A.N. Poliakov, "Le Caractere Colonial de L'État Mamelouk Dans Ses Rapports Avec la Horde D'or", *Revue des Etudes Islamiques*, Année 1935, s. 232.

olduğunu, Türkçenin ses değişimlerini doğru bir şekilde ayırtedebildiğini göstermektedir. Kİ'te tespit edilen Bulgar etnonimi bu sahaya Altın Ordu vasıtasıyla girmiş olmalıdır. Çünkü Bulgar bölgesi, onunla birlikte Kırım ve kıyı şehirleri, Kuzey Kafkasya, Harezmi ve büyük ölçüde yerleşik ahalisi olan aşağı Volga havzası Altın Ordu'nun bölgeleri içine giriyordu. Kırım, Anadolu ve İstanbul'a ve oradan da Suriye ve Mısır'a giden yolların transit merkezi durumunda idi. Bulgar alanı ise Altın Ordu'nun en önemli ziraat bölgesi olması bakımından büyük değer taşıyordu.⁴²

Yine *İdrâk'te* Kİ *yöp* "aslı itibarıyla Harezmi kelimesi olup iyi demektir" (V3Ob8) kelimesinde *Harezmi* kaydı yer alır. Memlûk Türk muhitinin Harezmi ile münasebetleri oldukça eskiye dayanmaktadır. Memlûk sahasındaki Türkçeye Harezmi sahasının büyük etkisi olmuştur. Kİ'te Türkmen ve Kıpçak dışında, belirli kelimeler için kayıt olarak düşülmüş Uygur, Türkistan, Bulgar, Harezmi gibi yer ve boy adlarından, Kİ'in müellifi Ebü Hayyân'ın Türk dünyasında konuşulan lehçeler kültürleri hakkında derin bir bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kayıtlardan Memlûk Türk muhitinin hangi Türk sahaları ile ilişki içinde bulunduğu ve bunların önem dereceleri de ortaya çıkmaktadır.

Özellikle yer, kavim ve boy adlarının tarihî kaynaklarda araştırılmasının, birçok kültür sorununun, tarihî olayların ve yerleşme tarihinin aydınlatılmasında yarar sağlayacağı şüphesizdir. Aynı şekilde tarihî ve edebî metinlerde geçen bu kayıtların birer dilsel öge olarak filoloji çalışmalarında önemli birer malzeme olacağı da göz önünde tutulmalıdır.

Kaynaklar

- Atalay, Besim, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, C. I-IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985-1986.
- Caferoğlu, Ahmet, *Abû Hayyân, Kitâb al-idrâk li lisân al-Atrâk*, İstanbul 1931.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972. (ED).
- Dankoff, Robert, "Kâşgarî on the Tribal and Kinship Organization of Turks", *Archivum Ottomanicum*, IV (1972), 23-43.
- Doerfer, G., *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden 1963-75. (TMEN)

⁴² A.Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, TTK yayınları, Ankara 1992. s. 57.

- Fırat, Ahmet Suphi, "Yâfes", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1986, s. 333.
- Golden. P., "Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimek ve Yemekler", *Türkler*, C.H.
- , "Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Noniadic Clan", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VI (1986) 1988, 5-29.
- , "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpcaqs", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 9 (1995-1997), 99-122.
- , "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış", Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1988, Türk Dil Kurumu Yayınlan, Ankara 1996, 47-63.
- Gürkan, Nejat, *Arap Edebiyatında Memlûkler (Moğollar) Dönemi (656/1258-923/1517)*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İsparta 2000.
- Holt, P.M., "Memlûk Sultanlığının Devlet Yapısı", Çev. Samira Kortantamer, *Belleten*, LII (1988), Sayı: 202, 227-246.
- İnan, Abdülkadir, "'Oba' ve 'obo' Sözcükleri Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yayınlan Ankara 1987, 614-616.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Türkmen adı, manası ve mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, Haz. J. Eckmann, Ağâh Sırn Levend, Mecdut Mansuroğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1958, 127-128.
- Kİ: *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*, Bkz. Caferoğlu (1931), Özyetgin (2001).
- Kırzioğlu, F., *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992.
- Klyastorniy, S.G., "Kıpçaki v runičeskih pamyatnikah", *Turcologica* 1986, Leningrad, 153-164.
- Lancioni, Giuliano, "Rhetoric and Ideology in Abü Hayyân's Kitâb Al-İdrâk", *The Arabist Budapest Studies in Arabic* 17, Budapest 1996 (Proceeding of the Colloquium on logos, Ethos, Mythos in the Middle East & North Africa), 105-119.
- Ögel, Bahattin, *Türk Mitolojisi*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınlan, Ankara 1993.
- Özyetgin, A. Melek, *Ebü Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara 2001.
- Poliak, A.N., "Le Caractere Colonial de L'État Mamelouk Dans Ses Rapports Avec la Horde D'or", *Revue des Études Islamiques*, Année 1935, 234-248
- Pritsak, O., "The Polovcians and Rus", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II (1982), 321-380.
- Râsonyi, L., *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınlan, Ankara 1988.

- Sauvaget, J., "Noms et Surnoms de Mamelouks", *Journal Asiatique*, t. CCXXXV, 1950, 31-57.
- Schiitz, Edmond, "The Tat People in the Crimea", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum*, XXXI (1), 1977, 77-106.
- Sümer, Faruk, *Çepniler*, İstanbul 1993.
- , *Tarihleri-Boy Teşkilatı, Destanları, Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.
- , *Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Vakfı Yayınlan, İstanbul 1985, 1-24.
- Togan, Ahmet-Zeki Velidi, "On Mubarakshah Ghuri", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, London Institution, V. VI: 1930-32, 850-851.
- Togan, Z. Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- Tomar, C., "Kılıçtan Kaleme: Memlûkler ve Entelektüel Hayat", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (Eylül 2002), 249-259.
- Yakubovskiy, A.Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, TTK yayınlan, Ankara 1992.
- Yuvalı, Abdülkadir, "XIII. Yüzyılda Ön Asya'daki Siyasî Bloklaşma", *Türk Kültürü*, Yıl: XXIII, Sayı: 262, 111-120.

